

God in Nederland: inzichten en vergezichten

Ton Bernts
Gerard Dekker
Joep de Hart

Summary

In the article the authors of the publication *God in the Netherlands* answer the critical arguments and suggestions of two reviewers. With respect to the representative character of the data, they agree that the obtained response of 45% is not very high indeed, in spite of great efforts made: respondents were contacted up to 5 times. Yet, cross validation with other recent surveys did not show significant different outcomes. As to the shortcomings of repeated crosssectional data, the authors state that a lot of attention has been paid to current religious developments, while at the same time the advantages of a trend study have been preserved. The suggestion made to include real-life practices is interesting. In answer to some topics brought forward by the reviewers, the authors underline the process of polarization, which means that the religious part of the Dutch population is getting smaller, but more religious active. Likewise they agree that the data reveal an ongoing process of compartmentalization. Furthermore, they argue that both a structural and a moral mechanism inspire active church members to be volunteers. As to contemporary spirituality, it is argued that this spirituality is indeed individualized and fragmented, but that this doesn't mean that 'the new spirituals' show less social engagement. With respect to the next edition of *God in the Netherlands*, the authors propose to focus more on non-religious groups and the cultural dimensions of Christianity.

Inleiding

De kritische en interessante bijdragen van Karel Dobbelaere en Dick Houtman vormen voor ons een aanleiding om niet alleen de laatste editie van *God in Nederland* nog eens te evalueren, maar zeker ook om de perspectieven van dit onderzoeksproject te overdenken. Gestart in 1966 en met inmiddels een vierde ronde achter de rug is er ons inziens een indrukwekkende trendanaly-

* Dr. Ton Bernts is directeur van het KASKI, bureau voor onderzoek en advies over religie en samenleving. Prof. dr. Gerard Dekker is emeritus hoogleraar godsdienstsociologie aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Dr. Joep de Hart is cultuur- en godsdienstsocioloog. Hij is als senior onderzoeker verbonden aan het Sociaal en Cultureel Planbureau.

se en geschiedschrijving tot stand gekomen met betrekking tot religie in Nederland. De serie is voor veel betrokkenen in de kerken, maar ook in de bredere publieke opinie een veel geciteerde bron. Ook in de reacties van Dobbelaere en Houtman lezen wij geen afwijzing van dit project. Dobbelaere is sterk gericht op een verdere verbetering van de huidige opzet, en Houtman schetst met name nieuwe vergezichten. Als auteurs nemen wij de kritieken zeer serieus en willen wij er – voorzover wij bij een vervolg van dit project betrokken zijn – ons voordeel mee doen.

Op de bijeenkomst van de Werkgroep Godsdienstsociologie van 2 november 2007 heeft Ton Bernts al gereageerd op enkele van de naar voren gebrachte punten, hierbij gesecondeerd door Gerard Dekker. Het leek ons vanzelfsprekend dat we als auteurs gezamenlijk een uitgebreide reactie opstellen, temeer daar elk van ons verantwoordelijk is voor één van de drie delen van het boek. Gerard Dekker heeft in deel 1 de ontwikkelingen in het christelijk godsdienstig en kerkelijk leven beschreven, Ton Bernts in deel 2 de opvattingen over de plaats van religie in de samenleving, en Joep de Hart in deel 3 de postmoderne spiritualiteit.

Per deel zullen wij reageren op de belangrijkste punten die door de twee referenten naar voren zijn gebracht. In de derde paragraaf zal met name worden ingegaan op het eerste punt van Houtman met betrekking tot de ‘lokalisering’ van de verminderde christelijke religiositeit in de samenleving en – zoals Houtman in dit verband oppert – het mogelijk veranderde belang van religie voor de kleiner geworden groep van kerkleden. Een tweede belangrijk punt is de vraag van Dobbelaere naar de invloed van generaties, en daarmee wellicht ook de vraag naar de toekomst. In de vierde paragraaf gaan wij in op hetgeen Dobbelaere naar voren brengt met betrekking tot de veelbesproken relatie tussen religie en vrijwilligerswerk, en met betrekking tot de compartimentalisatie van religie. In de vijfde paragraaf zal ingegaan worden op de vraag van Dobbelaere of de postmoderne spiritualiteit niet juist getuigt van secularisatie, en op het punt van Houtman of deze postmoderne spiritualiteit wel individualistisch van karakter is. In de laatste paragraaf zullen wij tot slot enkele nieuwe perspectieven voor ‘God in Nederland’ schetsen.

Vooraf bespreken we enkele methodologische kritiekpunten die met name Dobbelaere naar voren heeft gebracht, zoals respons, toetsing, theoretisch gehalte, cross-validering en de beperkingen van longitudinaal survey-onderzoek, waarover Houtman schrijft.

Methodologische verantwoording

Allereerst is het goed om iets op te merken over het karakter van de serie *God in Nederland*. De boeken zijn bedoeld voor de geïnteresseerde lezer, niet voor uitsluitend een kleine kring van sociaalwetenschappers. Elke keuze heeft beperkingen tot gevolg, ook deze. We hebben voor de leesbaarheid het aantal referenties beperkt en afgezien van de weergave van statistische toetsen, die we overigens wel hebben uitgevoerd (chi-kwadraat bij groepsverschillen en binomiale toetsen bij jaarreeksen). De meeste verschillen die wij als relevant benoemen of aanduiden, zijn dan ook significant. Dat geldt zeker voor de jaarreeksen, waar een verschil van 3% reeds voldoende is; het relatief grote aantal respondenten van 1.123 zorgt hiervoor. Behalve het weglaten van statistische berekeningen hebben we ook niet of nauwelijks multivariate verklaringsmodellen gebruikt of getoetst, en veelal uitsluitend beschrijvingen gegeven.

Aan de andere kant hebben we natuurlijk niet zomaar opinieonderzoek gedaan. De gebruikte variabelen zijn voor zover mogelijk ontleend aan ander onderzoek of – uiteraard – identiek gehouden om de trend tussen de jaren te kunnen analyseren. Met name aan het onderzoeksprogramma ‘Sociaal en Culturele Ontwikkelingen in Nederland’ (SOCON) zijn diverse items ontleend (bijvoorbeeld over de waarden in het leven (vraag 10) en over geloof en moraal (vraag 12), en verder ook aan onderzoek van Wuthnow en Batson. Hierdoor is cross-validering mogelijk. Bezien we de uitkomsten van *God in Nederland* in het licht van andere recente peilingen, dan blijken er weinig afwijkingen te zijn. Kerklidmaatschap, kerkgang en vrijwilligerswerk leveren bijvoorbeeld identieke cijfers als de meting van SOCON in 2005, terwijl ook de ‘waarden in het leven’ veelal goed overeenkomen.

Op diverse plaatsen in het boek wordt ook uitdrukkelijk naar overeenkomstige of aanverwante gegevens verwezen, zoals rond vrijwilligerswerk en religie, de betrouwbaarheid van kerken, ontzuiling en spiritualiteit. Overigens is de vergelijkbaarheid soms ook beperkt, omdat er juist in deze vierde editie van *God in Nederland* veel nieuwe vragen zijn opgenomen om nieuwe ontwikkelingen te kunnen (gaan) volgen, zoals rond postmoderne spiritualiteit en de maatschappelijke positie van religie.

Een punt van aandacht is de respons van slechts 45%. Een hogere respons zou inderdaad wenselijk zijn. Terecht benadrukt Dobbelaere dat er alles aan gedaan moet worden om de respons op te krikken, want bijweging tot een representatieve steekproef biedt onvoldoende soelaas. Wij menen dat al het mogelijke is gedaan door ons veldwerkbureau Veldkamp/Nipo. Hun interviewers hebben respondenten tot 5 keer toe benaderd, en bij de laatste keer ook nog een brief achtergelaten met de mogelijkheid tot invullen via

internet. Tevens werd er een bescheiden beloning voor deelname gegeven. Selectieve uitval op de afhankelijke variabele hebben we zoveel mogelijk proberen te voorkomen door een ‘verhulde’ uitnodiging. In de introductiebrieff wordt gesproken over een onderzoek naar de manier waarop Nederlanders tegen het leven aankijken en wat zij belangrijk vinden.

Ons laatste methodologische punt betreft de sterke en zwakke kanten van longitudinaal survey-onderzoek. Allereerst gaat het natuurlijk feitelijk om herhaald cross-sectioneel onderzoek: het is elke keer weer een nieuwe steekproef die wordt onderzocht. Het voordeel van herhaling is dat men trends goed kan vaststellen. Daaraan ontleent *God in Nederland* zeker zijn kracht, met name wat betreft de ontwikkelingen in de christelijke godsdienst en – iets beperkter – de maatschappelijke positie van deze godsdienst. Ontkerkelijking, interne secularisatie en ontzuiling of compartimentalisatie zoals Dobbelaere het noemt – worden overtuigend door de opeenvolging van metingen bewezen. Het nadeel van deze opzet is, zoals Houtman ook stelt, dat sommige items en verwoordingen ‘beperkt houdbaar’ zijn. Zo hebben we in deze laatste editie in plaats van de term ‘geloof’ zo veel mogelijk ‘religie’ gebruikt. En ook is een groot aantal nieuwe items in de vragenlijst opgenomen, vanwege de veranderingen in het religieuze veld. Deze zijn met name in de hoofdstukken over de maatschappelijke rol van religie en over postmoderne spiritualiteit terug te vinden.

Een ander punt dat Houtman naar voren brengt is de beperking tot individuele opinies of attitudes, waarbij feitelijk gedrag buiten beschouwing blijft, alsmede structurele veranderingen in de maatschappelijke en religieuze context. Wij zijn ons van deze beperkingen bewust. Waar mogelijk hebben we naar concreet gedrag geïnformeerd (bidden, kerkgang, rituelen, vrijwilligerswerk etc.). Ook deze zelfrapportages zijn relatief, zoals we weten uit de vergelijking tussen zelf gerapporteerde en feitelijke kerkgang. Maar ook het meten van alleen gedrag heeft zijn beperkingen, omdat immers gedragsintenties door externe beperkingen soms niet tot gedrag leiden. Het is dan ook riskant uit gedragingen intenties af te leiden. In ons onderzoek staat hiervan een aardig voorbeeld: ruim 60% van de leerlingen gaat naar een confessionele basisschool, terwijl de voorkeur hiervoor dalende is tot 36% van de respondenten in 2006. Dit brengt meteen het punt van de maatschappelijke context en de ontwikkelingen hierin naar voren. Gegevens hierover vormen een welkome aanvulling op de individuele opinies en zelfrapportages, maar wij kennen weinig voorbeelden van een integratie van beide in één onderzoek. Een deel van het probleem is overigens op te vangen door een goede vraagstelling. Om het voorbeeld van Houtman over Teheran maar aan te houden: niet alleen vragen naar onvrede over de publieke rol van religie, maar eerst vragen of men meent dat er de afgelopen periode meer of minder vrijheid van godsdienst is ontstaan. Met andere woorden, waar mo-

gelijk de perceptie van respondenten vooraf laten gaan aan hun waardering, omdat deze uiteraard daaraan gerelateerd is.

Polarisatie en te verwachten ontwikkeling

Houtman wijst terecht op het belang van een mogelijke ‘polarisatie’ binnen de christelijk-godsdienstige wereld. Zonder dat wij daar expliciet naar op zoek waren, kwamen er enkele gegevens naar boven die wezen in de richting van ‘de mogelijkheid dat minder mensen godsdienstig werden, maar dat zij die godsdienstig zijn die godsdienstigheid intenser beleven’. Het eerste en misschien wel belangrijkste gegeven werd gevormd door de antwoorden op de vraag naar de betekenis van het geloof in het leven van de mensen. Het aantal mensen dat niet gelovig is of voor wie hun geloof geen betekenis heeft, steeg ook in de afgelopen periode nog, maar van het resterend aantal mensen is er een groeiend deel voor wie hun geloof een grote betekenis heeft. Een parallel gegeven troffen we aan rond het bijbelbezit en het bijbel-lezen: het aantal bijbelbezitters is gedaald, maar degenen die een bijbel bezitten lezen er wel vaker in.

Wij moesten het bij deze aanwijzingen laten. Maar ook uit andere onderzoeken weten we dat binnen de christelijke godsdienst de orthodoxe en evangelische bewegingen zich relatief versterken. Daarom is het duidelijk dat dit soort gegevens om verder en diepergaand onderzoek vraagt. Met name vanwege het belang ervan voor de Nederlandse samenleving. Gaat het hier alleen maar om een ‘harde kern’ die zich bij alle achteruitgang staande weet te houden of hebben we hier te maken met een interne reactie op de ontwikkelingen in en van de christelijke godsdienst? Het laatste is niet onwaarschijnlijk gelet op wat onze samenleving de afgelopen decennia te zien heeft gegeven. De vervagende identiteit van het dagblad *Trouw* riep het *Reformatorisch Dagblad* in het leven, de verzwakking van de identiteit van de protestants-christelijke scholen stimuleerde de oprichting van Reformatorische scholen en de ontwikkelingen binnen de NCRV leidde tot de EO. Ook de groei van de Christen Unie kan in dit licht gezien worden. En met dat laatste wijzen we al op de betekenis van deze ontwikkeling voor de samenleving als geheel.

Kunnen we, mede gezien de hier aangeduide ontwikkelingen, ook iets over de toekomst zeggen? Dobbelaere miste aandacht voor de opeenvolgende generaties die we in de sociale wetenschappen wel onderscheiden. Misschien levert het verband tussen godsdienstigheid en kerkelijkheid enerzijds en het behoren tot een bepaalde generatie anderzijds interessante gegevens op, maar of die gegevens ons met betrekking tot een te verwachten ontwikkeling meer inzicht zouden geven, is nog maar de vraag. Kwantitatief gezien

ziet de toekomst voor de christelijke godsdienstigheid er allerminst rooskleurig uit, zoals we bij allerlei onderdelen van ons onderzoek moesten concluderen.

Maar het verband tussen leeftijd en de 'lokalisering' van de godsdienstigheid is wel interessant. De jongste leeftijdscategorie bleek – geheel overeenkomstig de verwachtingen – sterk ondervetegenwoordigd te zijn in de grote kerkgenootschappen, maar relatief sterk overvetegenwoordigd in de overige groeperingen. En dat waren uitgerekend de groeperingen die op vrijwel alle indicaties van godsdienstigheid hoog scoorden! Dat zou kunnen betekenen dat onder degenen die godsdienstig zijn gebleven de jongeren relatief sterk vertegenwoordigd zijn. En dat vergroot weer de kans dat in de toekomst het orthodoxe of sterker gelovende deel binnen de gehele groep gelovigen relatief sterker wordt of zelfs de overhand krijgt. Er is ook op dit punt dus nog voldoende te onderzoeken.

Vrijwilligerswerk en compartimentalisatie

Vrijwilligerswerk

In veel recent onderzoek wordt een relatie vastgesteld tussen kerkelijke participatie enerzijds en het verrichten van vrijwilligerswerk en het geven aan goede doelen anderzijds. Net als in de vorige editie van *God in Nederland* in 1996 wordt deze relatie ook in 2006 wederom gevonden. Betrokken kerkleden, i.c. de regelmatige kerkgangers, doen meer vrijwilligerswerk dan onkerkelijken, ongeacht leeftijd of opleiding. In zijn reactie vraagt Dobbelaere zich af of wij niet te snel concluderen dat geloof hierbij de werkende factor is.

Wij houden de kwestie echter open. Er worden door ons, overigens in navolging van de literatuur, twee verklaringen geopperd, namelijk het netwerkmechanisme (men verkeert vaak in een groep of sociale context waarin men wordt uitgenodigd of gestimuleerd vrijwilligerswerk te doen) en het morele mechanisme: de inhoud en overtuigingen van het christelijke geloof zetten aan tot vrijwilligerswerk. Dat kerkgangers meer vrijwilligerswerk doen dan weinig-participerende gelovigen zou kunnen duiden op het netwerkmechanisme. Anderzijds hebben we in ons onderzoek ook gevonden dat nieuwe spirituelen (7% van de bevolking) ook meer vrijwilligerswerk doen, ofschoon zij niet of beperkt participeren in een institutionele religie. We concluderen dat dit erop kan duiden dat ook het morele mechanisme werkzaam is. Ook De Hart en Dekker hebben de kwestie een aantal keren onder de loep genomen, bijvoorbeeld in een recent Sociaal en Cultureel Rapport (De Hart & Dekker 2006a). Zij presenteren onderzoeksbevindingen waaruit het netwerkmechanisme naar voren komt, maar constateren wel dat er onder bijvoorbeeld leden van sportclubs veel minder dan bij de kerkleden sprake is

van spill-over effecten vanuit het vrijwilligerswerk ten behoeve van de eigen organisatie naar participatievormen in de bredere samenleving. Bekkers (2007) vindt in het recente rapport *Geven in Nederland 2007* dat vrijwilligerswerk samenhangt met gevraagd worden, met altruïsme en met vertrouwen in anderen; op alle drie factoren, op te vatten als een mix van morele en netwerkmechanismen, scoren kerkleden hoger dan anderen.

We concluderen dat we de verklaring voor de relatie tussen kerkelijke participatie en vrijwilligerswerk terecht hebben opgehouden.

Compartmentalisatie

Interessant is de verwijzing van Dobbelaere naar het proces van – wat hij noemt – compartmentalisatie: het religieuze wordt niet meer als (mede-)bepalend geacht voor overwegingen of gedragingen op andere terreinen. In het door hem genoemde RAMP-onderzoek door Billiet e.a. wordt deze compartmentalisatie ofwel ‘secularisatie van de geest’ in 11 landen in West- en Centraal-Europa gevonden. Ook in ons onderzoek zijn er duidelijke aanwijzingen voor dit proces, dat wij met een term van Marcel Gauchet (1998/vert. 2006) hebben genoemd ‘de afnemende constitutieve rol van religie voor onze samenleving’. In vergelijking met eerdere meetjaren vinden Nederlanders sterker dat politiek en godsdienst los van elkaar horen te staan, hebben zij minder een expliciete voorkeur voor confessionele basisscholen en vinden zij in mindere mate dat kerken zich moeten uitspreken over onderwerpen als abortus en euthanasie. Van de financiële ondersteuning voor kerken zijn nog geen eerdere, goed vergelijkbare data beschikbaar. Het gaat daarbij – om een antwoord te geven op Dobbelaere’s vraag – in alle gevallen om significante verschillen. En net zoals in het RAMP-onderzoek is ook in ons onderzoek de mate van compartmentalisatie omgekeerd evenredig met kerkelijke betrokkenheid.

In onze bijdrage stellen wij overigens ook dat deze compartmentalisatie of afnemende constitutieve rol van religie niet betekent dat religie niet meer wordt gezien als een bron van moraal en van het goede leven. Integendeel, hiervoor bestaat in wijde kringen (een zekere mate van) steun. Maar kerken kunnen voortaan hun waarden alleen maar aanreiken, en niet meer opleggen aan burgers en gelovigen die autonomie hoog in het vaandel hebben staan.

Postmoderne spiritualiteit: geseculariseerd en individualistisch?

De schrijver van hoofdstuk 3 mag dan in de ogen van Houtman ‘sociologisch naïef’ zijn, eenzaam is hij niet. Vrijwel alle gezaghebbende auteurs benadrukken het geïndividualiseerde, dynamische en eclectische karakter van de

nieuwe spiritualiteit – zeker als je haar vergelijkt (zoals wij in *God in Nederland* doen) met het traditionele, kerkelijk georganiseerde christendom. In hun veel geciteerde studie naar de nieuwe spiritualiteit (met het Engelse plaatsje Kendal als een soort godsdienstsociologisch Middletown) schrijven Paul Heelas en Linda Woodhead over een van hun hoofdhypothesen. Die heeft betrekking op een belangrijke culturele verschuiving die volgens hen momenteel plaatsvindt: ‘It is a turn away from life lived in terms of external or ‘objective’ roles, duties and obligations, and a turn towards life lived by reference to one’s own subjective experiences (relational as much as individualistic)’ (Heelas & Woodhead 2005: 2). ‘The celebration of the self’, luidt de ondertitel van Heelas’ standaardwerk over de new age beweging (Heelas 1996). Een Duitse kenner constateert op uiteenlopende plaatsen dat het bij het ‘nieuwe religieuze milieu’ gaat om een vorm van religiositeit ‘der relativ schwach organisiert und strukturiert ist’ (Bochinger 1995, 36), Danièle Hervieu-Léger dat het een religiositeit betreft ‘entirely centered upon individuals and their personal accomplishment, and characterized by the primacy accorded to personal experience which guides everyone according to their own way’ (Hervieu-Léger 2001, 164). Deze citaten zijn gemakkelijk uit te breiden met vergelijkbare typeringen door auteurs als Robert Wuthnow, Wade Clark Roof, Robert Bellah, Hubert Knoblauch, Grace Davie en anderen. In een recent artikel gaat Houtman zelf in op de post-Christelijke spiritualiteit, aan de hand van gegevens uit het bekende World Values Survey. Vrijwel het gehele artikel benadrukt het geïndividualiseerde karakter van die spiritualiteit en geen enkele van de analyses (overigens gebaseerd op een behoorlijk schetsmatige operationalisering) biedt daarvoor enige relativering. Pas in de laatste twee alinea’s van de slotbeschouwing wordt deze teneur plotseling op zijn kop gezet, en ook daar langs de weg der retorica in combinatie met een verwijzing naar Heelas, niet via overtuigende onderzoeksuitkomsten (Houtman & Aupers 2007).

Voor alle duidelijkheid: het is beslist niet zo dat elke sociale structuur of betrokkenheid bij de nieuwe spiritualiteit ontbreekt. Hier lijken twee oude misverstanden te spelen, namelijk dat individualisering geen sociaal kader zou hebben en dat het hetzelfde is als egoïsme. Niemand die Durkheim heeft gelezen zal ervan uitgaan dat (religieuze) individualisering erop neerkomt dat mensen zich niet langer laten leiden door groepsdruk, collectieve mores en percepties, culturele codes, een gezamenlijk verleden of gedeelde aspiraties (bijvoorbeeld Durkheim 1898; 1960 [1893]). Uit de publicaties van het bont gemêleerde koor van ‘sociologische naïvelingen’ komt dat ook steeds weer naar voren. Herhaaldelijk is betoogd dat het vaak op de alternatieve spiritualiteit geplakte etiket van narcistisch solisme slecht plakt (o.a. Becker & De Hart 1997; Dekker & De Hart 2006a; De Hart 2005a, 2005b, 2008; Dekker & De Hart 2008b). Individualisering ligt ten grondslag aan

zowel de afbrokkeling van veel oude organisatiemodellen van maatschappelijke deelname als de verbreiding van participatievormen waarvoor de eigen biografie en persoonlijkheid een belangrijke inspiratiebron is. Maar dat betekent niet dat elke sociale dimensie ontbreekt, er geen sprake is van socialisatie-effecten of dat collectieve oriëntaties geen rol spelen. Het betekent evenmin dat 'nieuwe spirituelen' zich weinig aan de medemens gelegen laten liggen. Dat kan bijvoorbeeld geïllustreerd worden aan de hand van de sterke betrokkenheid van deze categorie Nederlanders bij natuur- en milieuorganisaties, maar ook via het gegeven dat zij – blijkens de *God in Nederland* uitkomsten – een hoog percentage vrijwilligers telt (50%, een percentage dat onder de hele bevolking 36, onder kerkleden 46 en onder buitenkerkelijken 29% bedraagt).

Voor Houtmans *res non verba* moet je natuurlijk in Rotterdam zijn, maar is opinieonderzoek (zoals *God in Nederland*) niet het meest voor de hand liggende instrument. Op het Sociaal en Cultureel Planbureau bijvoorbeeld, wordt dat soort onderzoek dan ook regelmatig aangevuld met dataverzameling die specifiek gericht is op feitelijke gedragingen en interacties, de consequenties die mensen uit hun denkbeelden trekken, de redeneerstijlen en argumentaties waarvan ze zich bedienen etc. Voorbeelden zijn de SCP tijdbestedingonderzoeken (sinds 1975), observatiestudies op lokaal niveau en het werken met focusgroepen.

'Materiële en ideële belangen en niet ideeën beheersen rechtstreeks het handelen van mensen. Maar de wereldbeelden die door ideeën worden geschapen, hebben zeer vaak als wisselwachters de banen bepaald waarlangs de dynamiek van de belangen het handelen voortbewoog' (Weber 1978, 252). Dat is een cruciale passage voor wie de denkbeelden die onder bevolkingsgroepen leven in kaart wil brengen. Er zullen zeker sociologen zijn die dan meteen een LISREL-modelletje of multilevel-analyse voor hun geestesoog zien opdoemen, maar voor cultuursociologen gaat het hier om weinig minder dan de *raison d'être* van hun discipline - daarmee zal de Rotterdamse collega het eens zijn.

Getuigt de postmoderne spiritualiteit niet juist van secularisatie, vraagt Dobbelaere zich af. Hij tekent daarbij aan dat het antwoord 'staat of valt met wat men onder secularisatie verstaat' – en met de wijze waarop men religie, c.q. spiritualiteit (en daarmee ook secularisatie) operationaliseert, kan men eraan toevoegen. Dat gebeurt in godsdienstsociologisch onderzoek op uiteenlopende wijzen. Dat wordt misschien betreurd door mensen die hopen met één cijfer een veelvormige wereld te kunnen samenvatten - zoiets als een religieuze Dow Jones index of het Bruto Nationaal Levensbeschouwelijk Product (BNLP). Maar het heeft ook voordelen, zoals de conceptualisering van meer en van meer uiteenlopende aspecten van de religieuze werkelijk-

heid en de mogelijkheid probleemstellingen en bevindingen met elkaar te confronteren.

Godsdienstig sprokkelgedrag, individueel bricoleren en syncretisme, ideosyncrasie en zoekreligiositeit: Dobbelaere geeft een beschrijving van de postmoderne spiritualiteit, die in hoge mate overeenkomt met wat wij in *God in Nederland* constateren. Veel meer dan dat de daarbij betrokkenen niet wars zijn van religieuze denkbeelden, overtuigingen en praktijken (zoals transcendentiegeloof of bidden) en zichzelf ook overwegend uitdrukkelijk niet als a-religieus of ongelovig wensen te zien, wordt naar aanleiding daarvan in hoofdstuk 3 niet beweerd. Toch: moeten daar geen consequenties uit getrokken worden? De Amerikaanse socioloog Roof vindt van wel: 'Older sociological models for explaining religious life seem less and less appropriate in a culture that emphasized so much personal choice and inner well-being.' (Roof 2003).

De godsdienstsociologie moet zich niet verschansen in eigen bastions van religieuze orthodoxie. Over definities moet men expliciet zijn, maar ze verder pragmatisch hanteren; wezensdefinities behoren niet tot de taak van de empirische socioloog (welke rechtgeaarde Weberiaan zal het betwijfelen?). In hoofdstuk 1 van *God in Nederland*, waar het gaat om de christelijke traditie, wordt vooral een inhoudelijke definitie gehanteerd, in het hoofdstuk over de postmoderne spiritualiteit leek een functionele definiëring een vruchtbaarder uitgangspunt voor de analyses, die in dit boek exploratief van karakter zijn. Dan lijkt er eerder sprake van religieuze transformaties dan van het verdwijnen van religie. Die conclusie is tentatief; er is tot op heden gewoon nog erg weinig vergelijkbaar materiaal beschikbaar. Een beetje teleurstellend is dat overigens wel, als je kijkt naar het niet geringe aantal godsdienstwetenschappers, sociologen, psychologen en antropologen in ons land dat zich – vrijwel altijd vanuit een universitaire omgeving – al geruime tijd met het onderwerp bezighoudt.

Perspectieven voor het project *God in Nederland*

Mede op basis van de door de twee referenten aangedragen punten zien wij de volgende perspectieven voor de *God in Nederland*-onderzoeken. Allereerst is er de tijdlijn. Onze data ontlene hun waarde in hoge mate aan het feit dat zij trends zichtbaar maken. Om wederom tien jaar te wachten hoe de positie van religie in het publieke domein zich ontwikkelt en welke ontwikkeling de postmoderne spiritualiteit doormaakt, is weinig aantrekkelijk en zinvol. Een meting om de 4 of 5 jaar heeft onze voorkeur.

Een tweede punt is de gedachte van Houtman om nader onderzoek te doen naar de groep van niet-religieuzen. In het recente WRR-rapport over de

plaats van religie in de publieke ruimte wordt ook aandacht besteed aan een groep van religieus noch humanistisch gestemde Nederlanders, de zogenaamde – zoals de onderzoekers hen noemen – ‘nihilisten’. Wij nemen deze suggestie graag mee, om twee redenen. In de eerste plaats willen wij op de reeds ingezette weg voortgaan om groepen te identificeren en nader te beschrijven, zoals nieuwe spirituelen of de godsdienstig-gelovigen. Zeker in een boek voor een groter publiek komt dit de overzichtelijkheid ten goede. Als we dit procedé volgen, komen vanzelf de niet-religieuze groepen ook in het vizier. Een tweede reden is dat een meer cultuur-sociologische invalshoek nodig lijkt. De huidige situatie laat zich immers typeren door het ontstaan van een cultureel christendom naast een kerkelijk christendom en van allerlei al dan niet godsdienstige waardensystemen naast het christendom. Nederland is een ontzuilde en multi-spirituele samenleving geworden. Religie waaiert uit, zoals in ons hoofdstuk over postmoderne spiritualiteit wordt beschreven. De onderzoeker moet zijn object volgen!

Literatuur

- Becker, J., J. de Hart & J. Mens (1997),
Secularisatie en alternatieve zingeving in Nederland, Den Haag/Rijswijk: Vuga/Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Becker, J. & J. de Hart (2006),
Godsdienstige veranderingen in Nederland, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bekkers, R. (2007),
 Geven van tijd: vrijwilligerwerk, in: Th. Schuyt e.a. (red.), *Geven in Nederland 2007*, Reed Business (99-109).
- Berg, E. van den & J. de Hart (2008),
Maatschappelijke organisaties in beeld; veranderingen in de Nederlandse civil society, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (verschijnt in 2008).
- Bochinger, C. (1995),
‘New Age’ und moderne Religion, Güttersloh: Chr. Kaiser.
- Dekker, P. & J. de Hart (2006a),
 Kerkgangers, investeerders in de civil society, in: *Investeren in vermogen: sociaal en cultureel rapport 2006*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (317-338).
- Dekker, P. & J. de Hart (2006b),
 Kerken in de Nederlandse civil society: institutionele grondslag en individuele inspiratiebron, in: W.B.H.J. van de Donk, A.P. Jonkers, G.J. Kronjee & R.J.J.M. Plum (red.), *Geloven in het publieke domein*, Amsterdam: Amsterdam University Press (139-170).

- Dekker, P. & J. de Hart (2008),
 Religie in het maatschappelijk debat: religie als bron van sociaal engagement en moraliteit, in: M. ter Borg et al. (red.), *Handboek religie in Nederland* (in druk): hoofdstuk 3.
- Durkheim, E. (1898),
 L'individualisme et les intellectuels, in : *Revue Bleue*, 3e série, t. X (7-13).
- Durkheim, E. (1960 [1893]),
De la division du Travail social, Parijs : PUF.
- Gauchet, M. (1998/vert. 2006),
Religie in de democratie, Amsterdam: Sun.
- Hart, J. de (2005a),
Voorbeelden en Nabeelden. Historische vergelijkingen naar aanleiding van de dood van Fortuyn en Hazes, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hart, J. de (2005b),
Landelijk verenigd. Grote ledenorganisaties over ontwikkelingen op het maatschappelijk middenveld, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hart, J. de (2008),
 Religie en participatie, in: P. Dekker & J. de Hart (red.), *Vrijwilligerswerk in meervoud. Civil society en vrijwilligerswerk*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (in druk).
- Heelas, P. (1996),
The new age movement. The celebration of the self and the sacralization of modernity, Cambridge, Mass.: Blackwell Publishers.
- Heelas, P. & L. Woodhead (2005),
The spiritual revolution, Malden, Mass.: Blackwell Publishing.
- Hervieu-Léger, D. (2001),
 Individualism, the validation of faith, and the social nature of religion in modernity, in: R.K. Fenn (ed.), *The Blackwell companion to sociology of religion*, Malden, Mass.: Blackwell Publishing (161-175).
- Houtman, D. & S. Aupers (2007),
 The spiritual turn and the decline of tradition: the spread of post-Christian spirituality in 14 Western countries, 1981-2000, in: *Journal for the Scientific Study of Religion*, 46, 3 (305-320).
- Roof, W.C. (2003),
 Religion and spirituality, in: M. Dillon (ed.), *Handbook of the sociology of religion*, Cambridge: Cambridge University Press (137-148).
- Weber, M. (1978),
Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie, I, Tübingen: J.C.B. Mohr.